

За життя Шекспіра „Король Лір“ був надрукований тільки один раз—в 1608 р. (Quarto I). Передрук цього видання з'явився в 1619 році, а потім п'єса увійшла до складу Folio I 1623 р. Перше видання мало такий заголовок: „M. William Shakespeare, His True Chronicle History of the life and death of King Lear and his three Daughters. With the unifortunate life of Edgar, Sonne and heire to the Earle of Glocester, and his Sullen and assumed humour of Tom of Bedlam. As it was plaid before the Kings Maiestie at White-Hall, uppon S. Stephens night, in Christmas Hollidales. By his Maiesties Seruants, playing usually at the Globe on the Banck-Side. Printed for Nathaniel Butter“— „М. Вільям Шекспір. Його правдива історична хроніка про життя і смерть короля Ліра і його трьох дочок. З злощасним життям Едгара, сина і спадкоємця графа Глостера, а також його похмурого і удаваного душевного стану, у вигляді Тома з Бедлама. Як вона була виконана

перед Його королівською величністю в Уайтхоллі, у вечір св. Стефана на різдвяних святах, слугами Його величності, що звичайно грають у Глобусі на Бенксейді. Друковано Натаніелем Беттером“.

Друге видання трагедії, що вийшло в світ через одинадцять років, є звичайним передруком (титульна сторінка першого видання—з позначенням 1608 року—механічно потрапила і в друге видання). Quarto I і Quarto II являють собою, очевидно, записи п'єси, зроблені під час спектаклю. На користь цього припущення говорить як неточний текст, так і, особливо, наявність ремарок (яких майже зовсім немає в посмертному Folio, що друкувалось за рукописами),—а це свідчить про те, що запис Quarto робився по слідах спектаклю. Дату написання „Короля Ліра“ встановлюють тільки на підставі припущень, ґрунтуючись на побічних даних. Імена діяволів (Фліббертіджіббет, Обідкет, Мадо і т. д.), які називає „божевільний“ Едгар, безперечно, запозичені Шекспіром з книги Семюеля Карсіета „Discovery of Popish Impostors“—„Викриття папістських обманів“, яка вийшла в 1603 році.

Перші згадування про постановку „Короля Ліра“ відносяться до 1607 р. і доводять, що п'єса була поставлена при дворі „at Christmas last“ (26 грудня 1606 року). Отже, написання „Короля Ліра“ відноситься до періоду 1603—1606 рр., наближаючись, очевидно, до останньої дати.

Джерела „Короля Ліра“ досліджені якнайретельніше. Шекспір міг спиратись на тривалу літературну традицію, яку замикає старовинна п'єса анонімного автора „Історія короля Лера (Leir) і його трьох дочок“, а також на поширений в усіх країнах Європи казковий сюжетний мотив поділу держави на три частини, вигнання благородної дочки, тимчасової перемоги невдачливих дочок і кінцевої перемоги справедливості.

Історія „Короля Ліра“ вперше була викладена латинською мовою Гальфрідом Монмаутським в „Historia Britonum“ (1139). У короткому викладі* повість про сумну долю Ліра зводиться до такого: у британського короля Лейра було три дочки—Гонорілла, Реган і Корделла. Найбільше він любив меншу—Корделлу. Стомлений тривалим (шестидесятирічним) царюванням, Лейр вирішив скинути з себе тягар влади, віддавши її трьом своїм дочкам. Для того, щоб одержати кращу частину спадщини, кожна з них повинна буде розповісти про те, як любить вона свого батька. Гонорілла і Реган прикрашають свою мову багатьма пишномовними словами, і Лейр віддає їм дві третини країни. Корделла говорить одверто і безпосередньо, що вона любить свого батька так, як він того заслуговує. Ця відповідь викликає запеклий гнів Лейра, який позба-

* Виклад спирається на дві праці — W. Perrett'a „The Story of King Lear“, 1903 і Б. Сільверсвана „Король Лір“.

вляє її спадщини. Гонорілла одружується з герцогом Альбані, а Регана—з герцогом Корнваллі. Франкський король Аганіпп одружується з Корделлою. Лейр віднині живе по черзі у своїх обох дочок, але останні вимагають, щоб він розпустив свій почет. З шестидесяти слуг Лейр залишає при собі тільки одного рицаря. Не витримавши образ і принижень, старий король їде у Францію до Корделли, яка приймає його з глибокою радістю. Лейр з допомогою меншої дочки повертає втрачений ним престол. Після смерті батька влада переходить до Корделли. Проте, сини Гонорілли і Реган скидають її з престолу і Корделла закінчує життя своє у в'язниці самогубством. По суті, в історії, яку розповів Гальфрід, дано майже всі сюжетні мотиви, що зустрічаються в трагедії Шекспіра, крім лінії Кента—Едгара,—але й тільки. Зміст історії Ліра—звичайний династичний розбрат, боротьба між феодалами за владу. Образи героїв тут окреслені дуже схематично і не яскраво. Дальшого розвитку сюжет набув у поемі Хіггінса „Зерцало для владик“ („The Mirrour for Magistrates“), що вийшла в 1575 році (2-е вид.— 1587). Свою побудовою цей твір нагадує „Пекло“ Данте. Повість про долю короля (Ліра) ведеться від імені Корділли (Корделії) і має заголовок „How Queene Cordilla in dispaire slew her selfe, the yeare before Christ 800“—„Як королева Корділла в одчаї вбила себе в 800 році до Р. Х.“.

Король Лір мав три дочки—Гонорелль, Реган і Корділлу, при чому перші дві ненавиділи меншу, улюбленицю батька. Король влаштував іспит любові дочок, обіцявши в нагороду найніжнішій з них кращий уділ землі. Корділла, не вдаючись до лесть, сказала, що любить батька—як батька, але, безперечно, може покохати сильніше свого чоловіка і дитину. Охоплений гнівом, підбурюваний дочками, Лір позбавив спадщини свою улюбленицю. Корділла стає дружиною французького короля. Лір жив по черзі у своїх двох старших дочок, але вони, не приховуючи своєї зневаги до нього, позбавляли його знаків пошани, що належать високому санові, скорочували число його слуг. Лір покинув Британію і відправився до своєї вигнаної дочки у Францію. Корділла відновила права батька, зневажені її сестрами, і він знову повернув собі свою владу. Смерть Корділли описана так само детально, як і Гальфрідом.

В 1577 році вийшла „Хроніка Голіншеда“—одне з основних сюжетних джерел драматургії Шекспіра. Голіншед іде за розповіддю Гальфріда, не додаючи жодної нової деталі. Очевидно, проте, що Шекспір використав саме виклад Голіншеда. В 1590 році вийшла поема Спенсера „Faerie Que-en“—„Королева фей“, десята пісня якої викладає історію Ліра, знову таки зберігаючи послідовність подій, дану Гальфрідом і Голіншедом. Закликає розвиток сюжету згадувана вище анонімна п'єса

(1605). Проте, крім літературних обробок переказу, існує і фольклорна. Знаменитий збірник балад Персі „Reliques ancient Poetry“ вперше пропонує мотив божевілья Ліра, що відіграє таку значну роль у шекспірівській трагедії. Славетний шекспіролог Рудольф Жене вперше звернув увагу на цю баладу. Після того як Гонерілья і Регана позбавляють короля його почиту—

Дочку молодшу він згадав,
Що обіцяла свято
Йому покірність і любов,
Як батькові — відплату.
Але ж її він засудив
І вигнав геть із дому!
Зростає сум його і жаль,
Він в безумі страшному!
Він сиві кучері зрива,
Життя клене свавільне!
Він кров'ю вимастив лице.
Бо й справді божевільний.
Блукає він між гір, в лісах,
Розповідає про лихо.
А гори, скелі і ліси
Біду з ним ділять стиха.

Балада змінює кінець історії: Лір не вступає на престол, але вмирає від почуття скорботи, дізнавшись про загибель Корделії. Проте, ніяких доказів, що баладу написано перед з'явленням п'єси, у нас немає, крім того, що в ній немає побічної лінії руху сюжету (суперництво двох бра-

тів), вперше зв'язаної з фабулою в трагедії Шекспіра.

До з'явлення „Короля Ліра“ драматизацію цього сюжету було дано в п'єсі анонімного автора, виданій в 1605 році* під заголовком: „The True Chronicle History of King Leir, and His Three Daughters Gonorill, Ragan and Cordella. As it hath bene diuers and fundry times lately acted London. Printed by Simon Stafford for John Wright“— „Правдива історична хроніка про короля Лера і його трьох дочок, Гонорілли, Регану і Корделлу. Як вона недавно багато разів виконувалась“. Проте, Шекспір навряд чи міг хоч чимнебудь скористатись з цієї п'єси. Загальна спрямованість анонімного „Ліра“, сентиментальність його, розтягнутість, слаба мотивація поведінки дійових осіб, примітивний діалог, рабське слідування за першоджерелом ставлять різку, непрохідну межу між трагедією Шекспіра і цією п'єсою. Навіть імена дійових осіб у ній дано в первісній формі (за Гальфрідом), тоді як у Спенсера ми вже зустрічаємо імена—Корделія, Гонеріля, Регана. Розглядувати дану п'єсу як перший варіант шекспірівського „Ліра“ у нас немає ніяких підстав. Окремі мотиви історії Глостера, Едмунда і Едгара Шекспір міг знайти в „Аркадії“ Сіднея. Сюжетна канва була зовсім перероблена

* Вперше ця п'єса виконувалась 6 і 8 квітня 1594 року.

і поглиблена. З неперевершеною майстерністю геніальний драматург об'єднав в одній п'єсі дві паралельні інтриги так, що кожна з них доповнює і тлумачить іншу.

Навколо всіх п'єс Шекспіра нагромаджені цілі гори літератури, але, мабуть, найсуперечливіші думки викликав саме „Король Лір“. Дослідники і критики намагались обґрунтувати дивну поведінку Ліра в першій дії. Одні критики прагнули вбачати в жорстокому ставленні короля до улюбленої дочки першу ознаку безумства, що насувалось на нього. Спираючись на таку трактовку, великий італіянський трагик Россі обґрунтовував своє виконання головної ролі. Сучасник так описує перший вихід актора: „Лунають труби, що провіщають вихід короля. Урочисто виступає почет і розміщається навколо трону. Невелика пауза. Публіка насторожилась і чекає з'явлення короля, і короля величного, спокійного, який гордо ступатиме до свого трону. І як же інакше? Адже Лір—„Король! Король! Від голови до п'ят!“, як він сам говорить про себе. І раптом, зовсім несподівано для всіх, під звуки фанфар виходить,— ні, не виходить, а, я б сказав, вибігає—Лір, постукуючи на ходу широким мечем, наче посохом, і в якомусь нервовому збудженні, поривчасто посилаючи в різні сторони в повітря поцілунки, швидкими, але непевними кроками піднімається по східцях трону. І перед вами „старець, весь по-

рослий сивиною, що розвівається в безладді"... Тільки тоді, коли закінчився акт, ви починали усвідомлювати те, що ви щойно сприйняли. І ось ясно ставало, звідки ця поривчастість, ця нервовість у рухах і жестах, уся метушливість його першого виходу, звідки це нервові збудження його інтонацій, і ви розуміли, що тільки людина, яка перебуває в такому стані, яка вже втратила можливість керувати собою і своїми почуттями, здатна на вчинок, який Лір вчиняє відносно своєї улюбленої дочки. З першого моменту свого з'явлення на сцені Россі давав нам ключ до дальшого і перекидав місток до сцен, де старий король не витримує тягара, що падає на його голову, і його розум потьмарюється" *.

Інші критики і актори намагались підкреслити в Лірі першої дії риси деспотизму, нерозсудливості і нетерпимості до чужої волі. Проте, всі спроби „примирити“ поведінку Ліра з вимогами „здорового глузду“ завжди закінчувались невдачею—і саме це дало можливість Льву Толстому в його книзі про Шекспіра—так само суворо, як і необгрунтовано—обвинувачувати драматурга в нагромадженні нісенітниць і віддати перевагу анонімній п'есі перед трагедією геніального поета.

Якщо приєднатись до тієї точки зору, за якою Лір є божевільний уже з самого початку (а такої

* Ю. Юрьев. Записки, стор. 157 — 158.

думки додержувались і такі видатні вчені-психіатри, як Бріер де Буамон, Бекніль, Келлог, Онімюс), тоді сцена в степу і божевілья Ліра, який починає дивитись на світ і людей прояснілими очима, втрачає будьякий зміст.

Лір був королем, що розглядав свою державу і свою корону як особисту свою власність—він має право роздавати її, поділяти на частини, дарувати шматками. Ні життя, ні людей він не знав. Лестощі підносились до його престолу, як фіміам до богів. Воля Ліра була законом. В л а д а р (феодалський, це треба підкреслити) в ньому відтіснив на задній план людину. Сп'янілий від власної божественної величі, Лір чекає і вимагає лестощів. Він закликає своїх дочок піднести хвалу його доброті і щедрості, заздалегідь обіцяючи щедрю винагороду:

Вас, дочки, я питаюся тепер,
Коли відрікся і турбот державних,
І земель отчих, і ясних клейнодів,—
Котра із вас мене найбільше любить?

(Д І, сц. І)

Отже, він хоче віддати кращу частину держави не тій дочці, яка його „найбільше любить“, але тій, яка зуміє краще розповісти про свою любов. Ліру потрібні тільки слова—він не зник, він не вміє судити про людей з їх вчинків. Краща частина приготовлена для любимої Корделії. Її

варто для цього тільки перевищити своїх сестер у красномовстві. Але вона мовчить. Вона, на відміну від Ліра, добре знає ціну вчинкам і словам. Якщо король хотів випробувати, перевірити дочок і вразити весь світ своєю щедрістю,—а він усе заздалегідь обдумав,—то Корделію ще заздалегідь, ще задовго до її промови гнітила думка про неможливість висловити міру своєї любові до батька. Лір не повинен бути божевільним, щоб обуритись словами Корделії. Він так добре обдумав і склав свій план, усе йшло так добре— і раптом впертість дурного дівчиська зірвала його! Корделія, його улюбленка, зганьбила його перед усім двором. Лють перемагає любов і помста за-тьмарює думку. Звідси тупа жорстокість Ліра у ставленні до дочки:

Від цього дня і від години цієї
Зрікаюся повинностей своїх,
Покровлення зрікаюся навіки.
Моему серцю ти тепер чужа.

(Д. I, сц. I)

Лір перед справжньою любов'ю і відданістю віддає перевагу любові на словах. Він позбавляє всіх прав і спадщини Корделію, він виганяє відданого Кента. Трагедія в дальшому своєму розгортанні показує Ліру справжню цінність любові і неправди.

Зрозуміло, Шекспірові чужою була ідея моралізувати і повчати. Перебування Ліра у Гонерільї

і Регани відкриває Ліру істину. На власному досвіді, практично переконується Лір у тому, що його помилкою був не тільки поділ держави, але й усе його життя. В цій переоцінці Ліра активну участь бере блазень. Якщо Корделія є втіленням совісті Ліра, то блазень є символом його розуму, вірніше—скептичної і гіркої іронії. Багатий і могутній Лір стає слабим і бідним стариком.

Якщо на початку першої дії Лір говорив, напівзагрожуючи, Корделії, що „Із нічого і не вийде нічого“ („Nothing will come of nothing“), то наприкінці акту він відповідає блазневі, усвідомлюючи всю безвихідність свого становища: „Із нічого нічого не можна зробити“ („Nothing can be made of nothing“).

Лір починає розуміти, що поступово він сам стає „нічим“. Правда, старий король ще чіпляється за останню надію—любов другої своєї дочки. Але й ця надія його залишає. Вигнаний, відкинутий обома дочками, Лір уночі, в грозу опиняється в степу. Ще вчора повновладний владар Британії, сьогодні він—злидений бідняк. Люта гроза—це лише зовнішній вияв тієї бурі почуттів, яка вирує в серці старого короля. Лір бореться не з грозою, але з безумством, що насувається на нього. Двічі він вигукує — „Думки туманяться“. „О! Близько божевілля!“ („My wits begin to turn“. „O, that way, mandess Iles“), але безумство насувається і перемагає короля. І ось саме в цьому відбилися

велич і геній Шекспіра—розумний Лір, який чинив божевільні вчинки, з утратою розуму стає розумним, проникає за зовнішню оболонку людей. Безмежне людське страждання постає перед його очима:

Бродяги,

Сіромн голі! Як на вас падуть
Страшні удари бурі оцієї—
Чи ж можуть ваші голови неокриті,
Худі тіла, вбрання подерте ваше
З негodoю жахливою боротись?
Занадто мало думав я про це.
Навчайся, багатію! Відчувай,
Що бідарі всякденно відчувають,
Щоб залишки віддати їм свої
І в небі воскресити справедливість.

(Д. III, сц. 4)

Тема „розумного безумства“ розкривається і в образі Едгара, який прийняв на себе роль божевільного. Під цією маскою божевільного Едгар, як і блазень, може, не ховаючись, розповісти правду про людей і їх вчинки. Тему прозрівання в нещасті розкрито в образі Глостера. Коли він був сильний і здоровий, він не міг розпізнати, де—правда і де—брехня, він вірив лукавому негідникові Едмунду всупереч голосові серця, він вигнав любимого сина, як Лір вигнав Корделію, довірився брехуну. Лір божевільний опинився в грозу просто неба, Глостер був осліплений. Божевільний Лір зрозумів правду світу, а сліпий Глостер пізнав і побачив те, що досі було

приховане від його очей. І коли зрячий Глостер, зустрічаючи переодягненого Едгара, не впізнав його, то, втративши зір, він зумів легко впізнати свого сина. Страждання робить мудрою людину, поглиблює її духовний досвід. Так Лір і Глостер, преходячи через випробування і страждання, звільняються від неправди, пізнають справжню цінну явищ і людей. Лір, переставши бути королем, набуває рис людини і виступає на захист знедолених:

Злий паламарю, ти залитий кров'ю!
Спишись! Нащо розпусницю ти б'єш?
Бий сам себе: ти сам ладен би був
Чинити з нею те, за що бичуєш.
Лихвар повісив шахрая! Лахміття
Нам одкриває злочини, а пишна,
Підбита хутром дорогим, одежа
Приховує. Закуй лиш гріх у золото —
І поламався правосуддя спис.

(Д. IV, сц. 6)

Справедливості немає. Корделію, яка виступила на захист прав батька, схопили і повісили з наказу її сестер, Ліра захоплено в полон. Тріумфує вовчий закон феодалізму, сформульований у „Річарді III“:

Кулак — це наше сумління, а меч — наш закон.

Щасливий фінал, що завершує п'єсу анонімного автора, відкинутий Шекспіром. Але святкує перемогу справедливості. Загибають Гонеріля, Регана, Едмунд. Біля трупа Корделії завершується життя Ліра.

Геніальна трагедія Шекспіра вражає нас міццю і величчю своєї філософської концепції, яка охоплює проблеми держави, влади, сім'ї. Феодалізм, ненависний Шекспірові, показаний у трагедії в усій його жорстокості. Тільки безмежне прагнення до влади керує героями. У них немає любові, а тільки хтивість. Мстлива жорстокість, зрадництво, улесливість, лукавство — ось що характеризує один табір героїв у „Лірі“. Надзвичайно різноманітним є інший табір. Відданий, гнівний, нестриманий Кент, лагідний, м'який, довірливий Глостер, ніжна, щира Корделія. Дивна, чисто шекспірівська риса: Корделія — німа в першій дії, коли вона найбільше повинна була говорити; зустрічаючи свого батька, змученого, страждаючого (Д. IV, 7), теж не може знайти слів для висловлення свого почуття.

„Король Лір“ в однаковій мірі є видатним і як поетичний і як драматургічний твір. Дія п'єси розгортається з надзвичайною послідовністю, залізною закономірністю. Паралельна інтрига нерозривно зв'язана з основною і органічно доповнює її. Блазень, який з'являється разом з наближенням божевілля Ліра і зникає, коли Лір зустрічається з Корделією, є більш ніж супутником старого короля. Сумна мудрість блазня вистраждана, виношена ним. Вустами блазня говорить сам Шекспір, говорить народ.

„Король Лір“ — один з найкращих творів драматичного генія Шекспіра.

Кілька слів про даний переклад трагедії. Поетична праця одного з найвидатніших українських майстрів слова—М. Т. Рильського варта значної уваги. Правда, треба зробити застереження, що перекладач-поет розуміє своє завдання відтворення тексту Шекспіра інакше, ніж його розуміє редактор даного видання. Як відомо, англійська мова, через те що кожне дане англійське слово коротше від слова, що відповідає йому в українській мові, більш стисла і компактна. Ємність англійської фрази більша, ніж ємність відповідної української. Через це перекладач з англійської неминуче натрапляє на ту трудність, що, прагнучи зберегти еквіритмію, він ризикує пропустити ряд образів оригіналу. Другий принцип—збереження по змозі поетичної системи оригіналу, що приводить до збільшення кількості рядків,—небезпечний, бо текст обростає зайвими словами і рядками, збільшуючись іноді в півтора раза.

Переклад М. Т. Рильського не додержується принципу рівної кількості рядків. Поет, бажаючи зберегти образи Шекспіра, збільшує кількість рядків. Проте, ця прогалина поповнюється високою поетичністю перекладу, що становить значну художню цінність. Акторові легко і зручно грати за цим перекладом. А зрештою—переклад розрахований на сценічне втілення.

А. Гозенпуд